

De quan els esclaus no eren (només) negres africans: a l'entorn de l'esclavitud i del tràfic d'esclaus a la Mediterrània tardomedieval des de l'observatori barceloní¹

Roser Salicrú i Lluch
IMF - CSIC (Barcelona)

Data de recepció: 23 de juny de 2017
Versió definitiva: 30 de novembre de 2017

■ RESUM

L'esclavitud, entesa no com a sistema productiu sinó com a presència i ús socioeconòmic de la força de treball d'esclaus i esclaves, és un fenomen estructural que també tingué una gran incidència a l'època medieval. Sobretot a la Mediterrània occidental cristiana, per bé que, igualment, a l'imperi mameluc. Però tot i que en general es considera una mena de precedent quasi irrelevant, cada vegada és més clar que l'esclavitud medieval és el precedent directe, el terreny d'experimentació i el punt de partida de la primera esclavitud atlàntica. Aquest article dona algunes de les claus per entendre el fenomen.

Paraules clau: esclavitud medieval, Pesta Negra, Imperi Mameluc

■ ABSTRACT

Slavery, seen not as a production system but rather as the socioeconomic presence and use of the workforce of slaves, is a structural institution that also had a great impact in the medieval era. This was particularly so in the Christian Western Mediterranean but also in the Mamluk Empire. However, although it is generally considered to be an almost irrelevant precedent to the Atlantic slave trade, it is increasingly clear that medieval slavery is the direct precedent, the field of experimentation and starting point of the first Atlantic slavers. This article outlines some of the key points for understanding the topic.

Key terms: medieval slavery, Black Death, Mamluk Empire

■ INTRODUCCIÓ

En l'imaginari col·lectiu, el fenomen de l'esclavitud remet, ineludiblement, a l'esclavitud negroafricana de plantacions americanes d'època moderna i contemporània. I, com a molt, a les societats esclavistes –o al “sistema de producció esclavista”– d'època clàssica.

Però l'esclavitud, entesa no com a sistema productiu sinó com a presència i ús socioeconòmic de la força de treball d'esclaus i esclaves –és a dir, de persones privades de llibertat–, és un fenomen estructural que també tingué una gran incidència a l'època medieval. Sobretot, a la Mediterrània occidental cristiana, per bé que, igualment, a l'imperi mameluc.

No em referiré, ara, a les possibles formes, evolucions i/o permanències de l'esclavitud tardorromana en la societat (o en la transició cap a la societat) alto i plenomedieval i/o feudal. És una qüestió que, des de fa dècades, ha estat i continua essent debatuda, en relació i/o en contraposició amb el fenomen de la servitud pagesa.²

Perquè el que m'interessa, aquí, és centrar-me en el fenomen de l'esclavitud tardomedieval mediterrània. Una esclavitud fonamentalment urbana, difosa des de les grans ciutats portuàries a través de les rutes mercantils que comunicaven l'orient i l'occident mediterranis i que, sobretot des de mitjan segle XIV i fins a mitjan segle XV, impactà i fou molt significativa en els principals ports de la Mediterrània occidental. I, eminentment, a casa nostra, en terres de la Corona d'Aragó, on Mallorca, València i, en

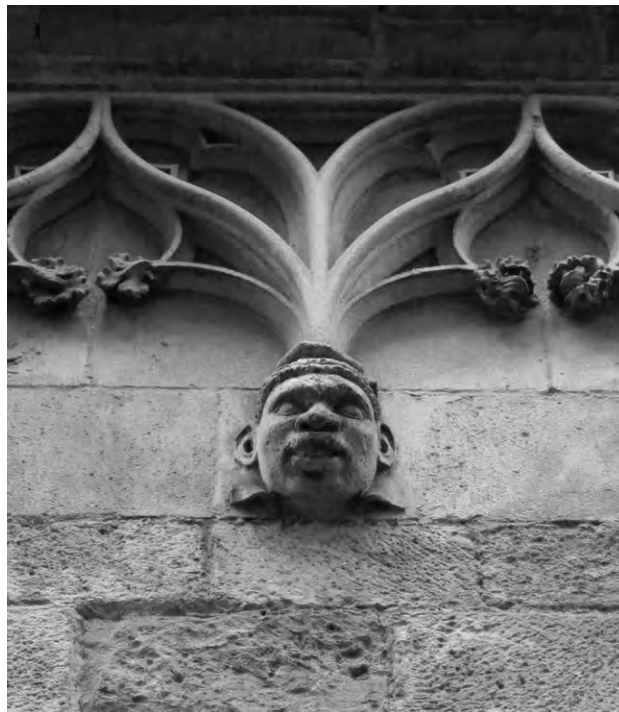
particular, Barcelona esdevenen observatoris privilegiats i casos paradigmàtics.

■ LES TRES FASES DE L'ESCLAVITUD MEDIEVAL MEDITERRÀNIA

A grans trets, en l'esclavitud medieval mediterrània podríem distingir-hi tres fases.

La primera s'estendria fins a mitjan segle XIV, quan els esclaus i esclaves que arribaven a l'Occident cristià eren, sobretot, musulmans obtinguts en les campanyes terrestres o en les accions marítimes piraticocorsàries de les fronteres amb l'Islam.

Aquests esclaus i esclaves no provenien pas, per tant, d'un tràfic comercial pròpiament dit, sinó de la captura

directa i de preses més o menys atzaroses. Com que eren “captius de guerra” o botí fruit de les hostilitats amb el món islàmic, l'aprovisionament no era ni sistemàtic ni organitzat, per bé que comportés l'arribada d'un degoteig constant de musulmans. La forma de proveïment determinava que una major proximitat a terres islàmiques suposés una major presència d'esclaus; i, a més a més, que tant per mar com per terra la majoria de captures fossin de gènere masculí, ja que les dones (i els nens i nenes) no lluitaven a la frontera i rarament navegaven. En conseqüència, per la seva contigüitat amb les terres islàmiques, a la Corona d'Aragó l'esclavitud de musulmans hi tingué una rellevància especial.³

Però, a partir de mitjan segle XIV, es produí un canvi de tendència. Perquè, després de la Pesta Negra (1348), s'inicià una arribada molt més contínua, organitzada i sistemàtica d'esclaus, procedents, ara, d'Euràsia, els Balcans i l'orient mediterrani, a través del tràfic mercantil d'éssers humans pròpiament dit.

Capturats o sotmesos a les seves terres, llunyanes, d'origen, aquests homes, dones i criatures eren exportats i projectats cap a la Mediterrània central i occidental sobretot per mercaders genovesos, que tenien una forta implantació comercial a la zona del mar Negre.⁴

Amb tot i això, i per més que l'aprovisionament d'esclaus fos relativament organitzat i sostingut, no arribà mai a adquirir, ni molt menys, la magnitud que, posteriorment, adquiriria, en l'esclavitud atlàntica, el tràfic negrer d'època moderna i contemporània.

L'arribada com a esclaus d'éssers humans provinents del llevant mediterrani no significà pas, lògicament, que la captura i esclavització de musulmans cessés, perquè les friccions amb l'Islam tampoc no ho feren. Però sí que suposà que, en termes relatius, els musulmans de captura directa deixessin de ser la majoria d'esclaus. Això no treu pas que, a casa nostra, per la proximitat amb terres islàmiques, el seu pes continués essent important i, sobretot, molt superior al d'altres indrets de la Mediterrània. I això, combinat amb la llarga tradició de posseir i aprofitar laboralment sobretot homes esclaus, imprimí, també en els esclaus (o en el “consum” d'esclaus) provinents del tràfic amb la Mediterrània oriental, una ràtio de gènere masculí molt superior a la de

ciutats de la Mediterrània central com ara Gènova o Florència, on la presència de dones esclaves era absolutament aclaparadora i la d'esclaus de sexe masculí del tot irrisòria.⁵

Aquesta “geografia variable” de la proporció d'esclaus i esclaves entre mitjan segle XIV i mitjan segle XV, pròpia de la segona etapa de l'esclavitud medieval, es percep, fins i tot, entre Barcelona i València o Mallorca. Encara que a molta distància del que succeïa al nord d'Itàlia, a la capital catalana, les dones foren sempre clarament predominants,⁶ però amb menys contundència que a València⁷ i, sobretot, que a Mallorca.⁸

La darrera fase de l'esclavitud mediterrània medieval arrenca de mitjan segle XV, quan la caiguda de Constantinoble en mans dels turcs (1453) suposà la fi del tràfic d'esclaus orientals, almenys cap a l'occident mediterrani cristià.⁹

Però la interrupció d'aquesta via d'aprovisionament de mà d'obra esclava coincidí amb l'inici, per part dels portuguesos, del tràfic organitzat d'esclaus negroafricans, implementat a partir de mitjan dècada dels anys quaranta de la quinzena centúria. I tot i que, com és ben sabut, la Mediterrània no estigué al centre del tràfic negrer, tampoc no en quedà al marge. Així ho testimonien els estudis realitzats sobre València¹⁰ i, més recentment, sobre Barcelona,¹¹ en la transició dels segles XV i XVI.

Durant aquesta tercera etapa, i arran de la seva pròpia dinàmica independent, vinculada a les hostilitats amb l'Islam, a casa nostra i a la península Ibèrica en general la captura i esclavització de musulmans també persistí. Alimentada, en un primer moment, per les aportacions de la guerra de Granada, amb pics significatius com la presa de Màlaga,¹² es mantingué, després, a l'època moderna, gràcies a les envestides del cors barbaresc i otomà, mentre l'arribada de negres africans a la Mediterrània s'anava esllanguint.

■ 1350-1450, EL “SEGLE D'OR” DE L'ESCLAVITUD MEDITERRÀNIA MEDIEVAL: IMPACTE SOCIAL I DEMOGRÀFIC

La segona etapa de l'esclavitud mediterrània medieval (ca. 1350 - ca. 1450) pot ser considerada la seva edat daurada o, fins i tot, el seu “segle d'or”. Perquè foren els anys durant els quals, arreu de la Mediterrània cristiana,

el fenomen assolí el seu auge tant pel que fa al mercantil com al pes demogràfic. I és per això que, durant aquesta centúria, és quan l'esclavitud medieval presenta més trets en comú amb l'esclavitud atlàntica moderna. O, dit altrament, és quan millor podem percebre que l'esclavitud medieval mediterrània fou un precedent, o una mena de primer laboratori experimental, de l'esclavitud atlàntica, i que aquesta enllaça més, o té més en comú, amb la medieval que no pas, com sovint sembla donar-se a entendre, amb la d'època clàssica: l'esclavitud medieval és un primer sedàs que de primer la filtra i després la projecta a l'època moderna.

A Barcelona, aquesta edat daurada o "segle d'or" de l'esclavitud mediterrània es pot observar d'una manera privilegiada, a través de diversos tipus de fonts que ens aporten informacions complementàries: les ordinacions municipals, com veurem tot seguit;¹³ les fonts notariales – que, per l'edat mitjana, han estat, arreu, la base de la ma-

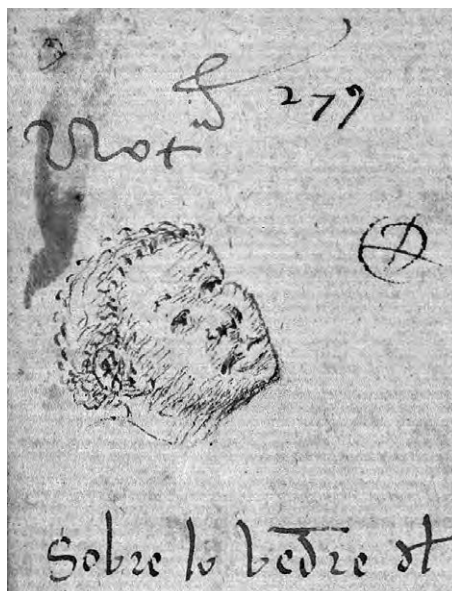
joria d'estudis (quantitatius, de tràfic i de mercat) sobre l'esclavitud–;¹⁴ i la documentació de la Diputació del General de Catalunya, en aquest cas a través de la Guarda d'Esclaus¹⁵ i de les actes dels parlaments de Catalunya.¹⁶

Hem de tenir present que, en molt pocs anys, l'allau i la diversitat de nouvinguts fou extraordinària, i que tingué un fort impacte tant socialment com demogràficament.

La població autòctona es trobà davant de la nova realitat social d'aquesta immigració forçosa i hagué d'absorbir i assumir, de grat o per força, una massa formidable de gent de procedències, llengües, religions i cultures molt diverses. A més a més, el canvi demogràfic fou molt sobtat, quantitativament com pel que fa a l'equilibri i composició social. I això provocà, lògicament, un notable xoc sociocultural.

Les ordinacions municipals de Barcelona registren algunes reaccions a la defensiva que permeten captar els efectes d'aquesta mutació poblacional tan brusca.

Així, per exemple, consideren que són els...

[...] sclaus e slaves de diverses nacions, los quals, axí com a persones brutes o voluptuoses, han sembrats en la dita ciutat molts e diverses vicis que havien acostumats stants ja en lurs terres, hon vivien voluptuosament e siguent lur vida bestial, axí con són laponies, embriagueses, luxúries, alcavoteríes, ladornicis, metzines e molts altres crims enormes, dels quals, abans d'aquest temps, era quítia aquesta ciutat.¹⁷

Òbviament, aquest discurs municipal és el discurs del menyspreu, de la criminalització i de la culpabilització d'uns individus que, en realitat, eren les víctimes, no pas els culpables, de la situació. Tanmateix, cal observar que, de fet, allò que vituperen les ordinacions són els esclaus, els individus, i en cap cas un fenomen, l'esclavitud, que es veia útil i necessari per preservar l'ordre social i econòmic establert.

Això no treu pas que (deixant de banda la hiperbolització que denoten les ordinacions, que remeten de manera irreal a una Barcelona idíl·lica, lliure de tota mena de crim i pecat abans de l'arribada massiva dels esclaus) la seva nombrosa presència no provoqués conflictes i generés problemàtiques socials noves, a les quals calgué anar fent front i de les quals les ordinacions municipals són el principal testimoni.

I és que, en el cas de Barcelona, la presència d'esclaus i esclaves no pot pas, de cap manera, banalitzar-se: hem pogut calcular que, en el seu moment més àlgid, el primer quart del segle xv (dins el "segle d'or" de l'esclavitud medieval mediterrània les darreres dècades del segle xiv i les primeres del xv són la cúspide del fenomen), els esclaus i esclaves eren, com a mínim, un 10% de la població, tot i que, segons com es facin els càlculs, la proporció podria arribar a ser més alta.¹⁸

Tradicionalment, s'havia considerat que els esclaus i esclaves que proliferaren després de la Pesta Negra eren mans que havien substituït les que s'havien perdut a causa de l'epidèmia. Però les ordinacions barcelonines han permès matisar-ho. La percepció de les classes benestants no era pas aquesta, sinó que les exigències salarials (o la pujada de salaris, segons com es vulgui mirar) dels supervivents de la pesta eren tan elevades que els sortia més a compte comprar un esclau que no pas pagar els sous de treballadors i jornalers.

A la fi del segle xiv, les ordinacions municipals barcelonines n'ofereixen dos exemples ben clars.

Per una banda, hom assegura que:

[...] certa cosa és que, per deffalliment o falta de companyes nostrades, qui no volen star ab senyors ne apendre officis, desijants més star per scuders o pedagochs, o dides o companyones, per rahó con viuen pus folgadament e prenen majors soldades, ha convengut, de poch temps ençà, als habitants de Barcelona, o a la major partida, axí ciutadans honrats con dones vídues de stament, con encara als menestrals e persones qui han lauraó, de comprar e haver sclaus e slaves de diverses nacions.¹⁹

Mentre que, per una altra, se sosté que:

[...] con la dita ciutat sia mal tractada per los lauradors e brasers de la dita ciutat, [...] con los dits lauradors e brassers sien tots ensemps concordans que, per quascuna vegada que ixen de la dita ciutat per cavar, mejençar, podar ni per altres feynes, demanen inmoderats salaris, [...] molts e diverses hòmens de la dita ciutat con fora la dita ciutat, axí per profit lur con per profit comú, se sforsassen [...] en comprar sclaus e slaves.²⁰

En tot cas, i en contra del que podria pensar-se a priori, l'adquisició d'un esclau o esclava no era pas una quimera només assequible per la gent acomodada. Ben al contrari, hi hagué propietaris d'esclaus entre tots els sectors socioeconòmics o professionals no marginals del món urbà, des d'un pagès fins a un notari, des d'un sabater fins a un cavaller, des d'un assaonador fins a un oficial reial, des d'un forner fins a un mercader, des d'un barquer fins a un eclesiàstic.²¹

Òbviament, en termes relatius, la presència d'esclaus era molt més significativa entre aquells col·lectius que gaudien d'un nivell econòmic superior. Però un esclau no era pas, a la baixa edat mitjana, un bé de luxe. Tenia un cost significatiu, certament, però que estava a l'abast de molts menestrals, encara que, en alguns casos, haguessin d'endeutar-se per adquirir-lo.²² I que pot ser considerat com una inversió, ja que, d'un esclau o esclava, se n'aprofitava directament la força de treball durant els seus anys més productius; es podia anar amortitzant el seu preu de compra i el seu manteniment a través de l'assalariament a tercers;²³ si convenia, es podia vendre per un preu semblant al de l'adquisició; i, a més a més, el seu alliberament

Esclau transportant pastanagues. La llegenda explica que després de fugir de l'amo han de portar cadenes i treballar amb elles posades. Del llibre *Trachtenbuch de Weiditz* – “*Trachtenbuch*” des Christoph Weiditz, um 1530-1540 (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg).

per mitjà del sistema de la talla, que arribava a doblar, i fins i tot a triplicar, el seu preu de compra, podia convertir-se en un veritable negoci.²⁴

■ VARIETAT I PROCEDÈNCIA DELS ESCLAUS I ESCLAVES DURANT EL "SEGLE D'OR"

Segons dèiem més amunt, el "segle d'or" de l'esclavitud mediterrània medieval es caracteritza per una àmplia diversitat de procedències dels esclaus. Els esclaus i esclaves no eren, només, els musulmans de la fase anterior, ni tampoc, només, els negres africans que associem al tràfic atlàntic i a l'esclavitud americana de la fase posterior.

El testimoni de primera mà del viatger andalusí Pero Tafur permet il·lustrar-ho perfectament. El 1438, Tafur visità Caffa, al mar Negre,²⁵ que era un dels principals mercats d'esclaus que abastien la Mediterrània, tant cristiana com islàmica (imperi mameluc), i la vivaç imatge que ens en dona és prou eloqüent:

Aquí [*Caffa*] se venden más esclavos é esclavas que en todo lo otro que queda del mundo, é aquí tiene el soldan de Babylonia [*Egipte*] sus factores, é mercan allí, e lievan á Babylonia, é éstos son los que dixe mamalucos.²⁶ Los xpianos [*occidentals*] tienen bulla del Papa para comprar é tenerlos perpétuamente por cativos á los xpianos [*orientals*] de tantas naçiones, porque non acampen en mano de moros é renieguen la fé;²⁷ éstos son roxos [*russos*], migrelos [*mingrelians*, de la regió de Geòrgia, al Caucas], é abogasos [*abkhasos*, de la regió de Geòrgia, al Caucas], é cercaxos [*txerquessos*, *circassians*], é búrgaros [*búlgars*], é armenios [*armenis*], é otras diversas naçiones de xpianos; [...] é tiénese esta manera: los que los venden fázenlos desnudar en cueros tanbien al macho como fembra, é pónenlos unos gavanos ençima de fieltro, é fázese el preçio, é despues de fecho, tírangelos de ençima é quedan desnudos é fázenlos pasear, esto por ver si ay algunt defecto de mienbro, é despues obligase el vendedor, que si dentro en sesenta dias muriese de pestilencia, que sea tenido á tornar el dinero que resçibe.²⁸

Els mercats d'esclaus de l'occident mediterrani de la fi del segle XIV i de la primera meitat del XV són, òbviament, un reflex d'aquesta varietat que Tafur ens descriu en origen i que nosaltres podem observar i valorar, a casa nostra, amb les dades que tenim, a destinació final, de Barcelona i de València.

A més dels esclaus musulmans, procedents del nord d'Àfrica i de la península Ibèrica (és a dir, del regne nas-sarita de Granada), dels turcs, també musulmans, i dels negroafricans, que encara que no fossin musulmans sovint hi eren assimilats perquè procedien del nord d'Àfrica, els esclaus i esclaves que es documenten al llarg de la centúria daurada de l'esclavitud medieval mediterrània són homes i dones procedents de les estepes euroasiàtiques i dels Balcans.

En consonància amb el testimoni de Tafur, entre els esclaus euroasiàtics hi trobem abkhasos, armenis, circassians, letons, mingrelians, russos i tàrtars. I, entre els esclaus balcànics, les fonts parlen d'albanesos, bosnians, búlgars, grecs i dàlmates.

A casa nostra, però, cal fer esment especial d'una altra categoria d'esclaus, l'únic grup de cristians catòlics que foren subjugats en terres de la Corona d'Aragó: els sards.²⁹ Considerats rebels pels reis de la Corona, la seva esclavització, emmarcada en les campanyes bèl·liques per al domini de l'illa entre la fi del segle XIV i els inicis del XV, es justificà segons els preceptes de la guerra justa. Els sards eren, per tant, pròpiament, rebels o captius de guerra. I foren prou nombrosos. Tot i que, sovint, no se'ls anomenés esclaus sinó, només, "sards", tingueren el mateix tracte i es compraren i vengueren de la mateixa manera que la resta d'esclaus, per bé que, de vegades, apareguin algunes excepcions de caràcter legislatiu adaptades a les seves particularitats.³⁰

Coincidint amb el testimoni de Tafur, les dades recollides per Antoni Albacete per Barcelona entre 1380-1462 ens remetent a un 32% d'esclaus orientals/euroasiàtics; a un 20% de musulmans; a un 15% de balcànics; a un 10% de sards; a un 5% de negres africans; i a un 5% de turcs.³¹

Per contra, a València, en un període més curt, 1375-1425, Marzal Palacios hi localitza un 47% d'orientals/euro-

asiàtics; un 40% de musulmans (efecte, sens dubte, de la major proximitat de la frontera terrestre i, sobretot, marítima amb l'islam); només un 5% de balcànics; un 4% de negres africans; un 2% de sards; i un 1% de turcs.³²

Malauradament, la monografia de Josep Hernando sobre el col·lectiu d'esclaus islàmics de Barcelona al segle XIV no aporta dades comparatives amb els esclaus d'altres procedències, sinó que se centra únicament en musulmans blancs, negres, llors³³ i turcs. Amb tot i això, arran d'un buidatge exhaustiu de les fonts notariales de tota la centúria, localitza, a Barcelona, 1.198 esclaus i esclaves musulmans, i calcula que, entre ells, els homes sempre foren més del 60%.³⁴

Tampoc el llibre de comptes de la Guarda d'Esclaus de la Diputació del General de la vegueria de Barcelona del primer semestre de 1425 que s'ha conservat detalla col·lectius concrets. Però sí que permet saber, a través de la tarifa superior de l'assegurança que pagaven,³⁵ que almenys una quarta part dels esclaus masculins que hi havia a Barcelona en aquell moment eren musulmans no negres de Granada i Barbaria. I, si els afegíssim els negres i els turcs, que la font no ens permet identificar, segurament obtindríem resultats molt més semblants als que Albacete dona per Barcelona (30% entre musulmans, negres africans i turcs) i Marzal per València (45% entre els tres col·lectius).

Aquesta diversitat d'origens i procedències dels esclaus va desapareixent a partir de mitjan segle XV, quan, amb la progressiva implantació de l'esclavitud negroafricana, s'inicia la tercera fase de l'esclavitud medieval.

Contrastades amb les dades que acabem de veure, les obtingudes per Ivan Armenteros per Barcelona per al període 1479-1516 en són la millor mostra. Dels 1.237 esclaus i esclaves localitzats, ja només un 1,5% (18) són euroasiàtics i un 1,2% (15) balcànics; hi ha un considerable 20,2% d'esclaus (250) d'origen desconegut, perquè les fonts no especifiquen d'on procedeixen; un 22,1% (273) continuen essent sarraïns; un 2% (25) són turcs; hi ha un 2,4% de canaris (30); un caribeny (0,1%); i no hi ha cap sard. Però, sobretot, el que interessa visualitzar és que més de la meitat dels esclaus i esclaves, un 50,5% (625), ja són, ara, negres subsaharians.³⁶

■ CLOENDA I VIES DE FUTUR

Arran de l'omnipresència de l'esclavitud medieval mediterrània (però, sovint, també, del desconeixement de l'abast del fenomen), al costat de les monografies més difoses dels considerats pioners del seu estudi, Charles Verlinden³⁷ i Jacques Heers³⁸ (autors que elaboraren aproximacions generalistes i, al capdavant, impressionistes, per manca d'un ús sistemàtic o d'una recerca directa i aprofundida en les abundantíssimes fonts documentals), els treballs puntuals i, tot sovint, anecdòtics sobre esclaus medievals són nombrosíssims.

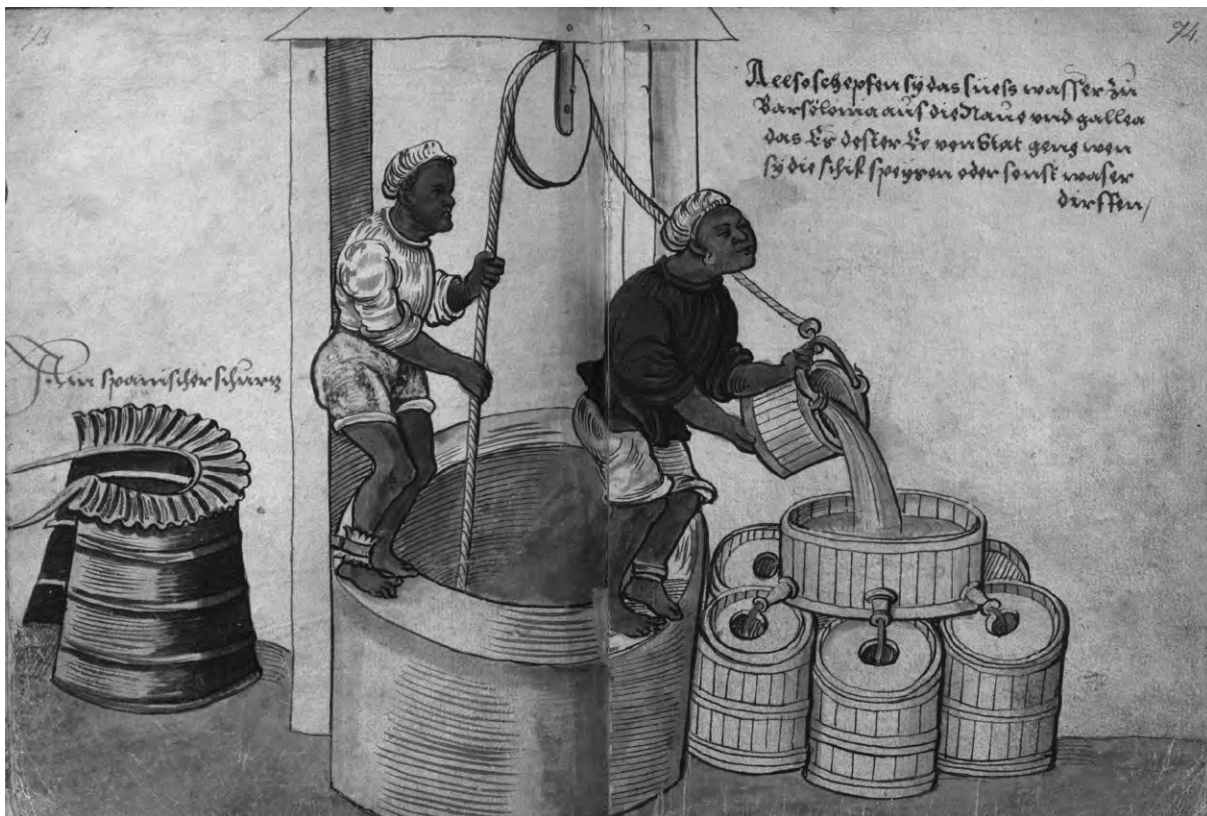
Amb tot i això, i a desgrat d'esforços que provenen no només dels medievalistes mediterranis sinó també de la historiografia anglòfona,³⁹ entre els estudiosos de l'esclavitud (fonamentalment moderna i contemporània) l'esclavitud medieval no ha deixat encara de considerar-se com una mena de precedent quasi irrelevant. Malgrat alguna excepció significativa,⁴⁰ ho demostra el fet que l'esclavitud medieval sigui encara una gran desconeguda i pràcticament no tingui presència, o encara aparegui de manera testimonial, en les obres col·lectives.⁴¹

Per contra, cada vegada és més clar que l'esclavitud medieval no només és una baula i nexa de continuïtat, en molts sentits, de l'esclavitud d'època clàssica, sinó també el precedent directe, el terreny d'experimentació i el punt de partida de la primera esclavitud atlàntica. I cada cop es va fent més palès que l'esclavitud americana, que no és, només, l'esclavitud de plantacions, té també molts paral·lismes i elements en comú amb l'esclavitud medieval.

A desgrat d'aquest desconeixement (o menysteniment) de l'esclavitud medieval mediterrània, és evident que en les darreres dècades els estudis i monografies centrats en talls cronològics concrets o fins i tot en col·lectius específics s'han anat multiplicant. Significativament, en terres de l'antiga Corona d'Aragó.⁴² D'aquesta manera, van desgranant i comencen a possibilitar, per juxtaposició, una visió més de conjunt del fenomen. Malgrat tot, les llacunes que cal omplir per arribar a fer-ne un estudi omnicomprensiu que permeti una avaluació global són encara moltes.

No sabem, encara, amb el detall que les fonts permetrien descobrir, coses que són tan elementals com quan

Esclaus traient aigua dolça d'un pou a Barcelona per a les barques i galeres. Del llibre *Trachtenbuch de Weiditz* – “*Trachtenbuch*” des Christoph Weiditz, um 1530-1540. (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg).

s'inicia i quan finalitza l'arribada d'individus de cadascuna de les procedències; ni quin volum representen i amb quina representació de gènere; ni quina edat tenen; ni quin preu tenen...

Són infinites les preguntes bàsiques que encara tenim pendents de respondre.

I Barcelona és, sens dubte, la ciutat que amb més facilitat podria fer-ho possible, gràcies a la varietat, abundància i continuïtat de les seves fonts medievals. Que, per a l'estudi de l'esclavitud, no tenen parió enlloc més, ni a escala diacrònica ni tampoc quantitativament ni qualitativament.

És per això que són les que millor ens han de permetre seguir avançant, com fins ara, cap a un estudi més sòlid, sistemàtic, extensiu i de llarga durada sobre el tràfic d'esclaus a la Mediterrània medieval.

■ NOTES

1. Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de recerca finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad (MINECO) titulat “Tripulacions, armaments, construcció naval i navegació a la Mediterrània medieval” (HAR2013-48433-C2-1-P) i de les investigacions dutes a terme en el marc del grup de recerca consolidat

per la Generalitat de Catalunya CAIMMed ("La Corona catalanoaragonesa, l'islam i el món mediterrani medieval". 2014 SGR 1559), que, a l'empara de la Institució Milà i Fontanals del CSIC a Barcelona, ja fa dècades que es dedica a l'estudi de l'esclavitud a la Barcelona i a la Catalunya medievals.

2. Remeto per exemple, en aquest sentit, i sense cap afany d'exhaustivitat, a Marc BLOCH, "Comment et pourquoi finit l'esclavage antique", a *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 11/1 (1947): 30-44; Pierre BONNASSIE, "Supervivencia y extinción del régimen esclavista en el Occidente de la alta Edad Media (siglos IV-XI)", a *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*, Pierre Bonnassie (Barcelona, 1993; edició original francesa "Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)", a *Cahiers de civilisation médiévale* 28/112 (1985): 307-343); *Schiavitù e servaggio nell'economia europea. Secc. XI-XVIII. Atti della "Quarantunesima Settimana di Studi" 14-18 aprile 2013* (Florència, 2014); Ivan ARMENTEROS-MARTÍNEZ, "Los orígenes de un nuevo modelo: cómo la llegada del Islam transformó las prácticas esclavistas en la Europa de los siglos VIII-XIII", a *Archivio Storico Italiano*, 174/1-647 (2016): 3-29.

3. Vegeu, per exemple, Maria Teresa FERRER I MALLOL, "La redempció de captius a la Corona catalanoaragonesa", a *Anuario de Estudios Medievales*, 15 (1985): 237-297; Josep HERNANDO DELGADO, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs* (Barcelona, 2003); Roser SALICRÚ I LLUCH, "Luck and Contingency? Piracy, Human Booty and Human Trafficking in the Late Medieval Western Mediterranean", a *Seeraub im Mittelmeerraum. Piraterie, Korsarentum und maritime Gewalt von der Antike bis zur Neuzeit*, Nikolas Jaspert, Sebastian Kolditz (Paderborn, 2013), 349-362.

4. Vegeu, per exemple, Silvana FOSSATI RAITERI, "La schiavitù nelle colonie genovesi del Levante nel Basso Medioevo", a *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*, Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josefina Mutgé i Vives (Barcelona, 2000), 695-716.

5. A Gènova, entre la fi del segle XIV i la primera meitat del XV, es calcula que les dones representaven una mitjana de més del 85% del col·lectiu esclau. I, en funció de la seva procedència, la seva proporció podia arribar a ser, fins i tot, de 28:1 en el cas extrem dels bosnians, d'11:1 en el dels búlgars i grecs, de 8:1 en el dels albanesos, o de 4:1 en el dels turcs (Domenico GIOFFRÈ, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV* (Gènova, 1971), 79 i 151). A Florència i a Pisa, la presència d'homes esclaus era tan testimonial que, al costat de dos o tres centenars de dones esclaves registrades, amb prou feines s'hi troben mitja dotzena d'homes (vegeu les dades recollides per Monica BONI i Robert DELORT, "Des esclaves toscans, du milieu du XIe au milieu du XVIe siècle",

a *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, 112-2 (2000): 1069-1070; Franco ANGIOLINI, "Padroni e schiavi a Pisa nel XV secolo", a *De l'esclavitud*, 718, o Robert DELORT, "Le petit peuple des esclaves en Toscane, à la fin du Moyen Âge", a *Le petit peuple dans l'Occident médiéval. Terminologies, perceptions, réalité. Actes du Congrès international tenu à l'Université de Montréal. 18-23 octobre 1999* (Paris, 2002), 387). Totes aquestes dades ja les havia recollit i comentat, prèviament, a Roser SALICRÚ I LLUCH, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues* (Barcelona, 1998); Roser SALICRÚ I LLUCH, "L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball esclau en l'entorn català tardomedieval", a *Recerques. Història, economia, cultura*, 52-53 (2006): 49-85; i Roser SALICRÚ I LLUCH, "La explotació de la mano de obra esclava en el Mediterráneo cristiano bajomedieval desde el observatorio catalano-aragonés", a *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III. Historia Medieval*, 23 (2010): 167-183.

6. Malauradament, la recent tesi doctoral d'Antoni ALBACETE I GASCON, "Esclavitud i llibertat a la Barcelona baixomedieval. La població esclava i el seu accés a la llibertat des de la crisi de 1380 fins a la guerra civil del segle XV" (Barcelona, 2015), 68-76, no dona les xifres globals d'esclaus i esclaves, ni les xifres relatives de gènere dins de cada grup de procedència, per bé que indica que, llevat de la dècada de 1430, en què els esclaus superen de poc les esclaves documentades, el nombre d'esclaves documentades és sempre superior al d'esclaus masculins; la mostra d'Albacete, per als vuitanta-dos anys que van de 1380 a 1461, és de 1.169 individus, i inclou tant els esclaus i esclaves com els lliberts (pàgina 61). Agraeixo a l'autor que m'hagi donat la possibilitat de consultar i citar la seva tesi, per ara inèdita. En tot cas, per Barcelona, o per Catalunya més en general, Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, vol. I, *Péninsule Ibérique - France* (Bruges, 1955), 453, va estimar que la proporció d'esclaves / esclaus era, mitjanament, d'1,5:1 (60% de dones, 40% d'homes), tot i que a la primera meitat del segle XV pogué elevar-se fins a xifres de 3:1 el 1411 (75% de dones, 25% d'homes), de 2,66:1 el 1424 (72,7% de dones, 27,3% d'homes), de 2,5:1 el 1441 (71,4% de dones, 28,6% d'homes), d'1:1 el 1442 (50% d'homes i dones), i de 2,5:1 el 1445 (71,4% de dones, 28,6% d'homes).

7. Pel que fa a València, Francisco Javier MARZAL PALACIOS, *La esclavitud en Valencia durante la Baja Edad Media (1375-1425)* (València, 2006) <http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/9996/marzal.pdf?sequence=1>, 519, ofereix una mostra de 1.275 individus, un 59,37% dels quals (757) són dones i un 40,62% (518) homes. Segons això, la proporció seria igualable a

la mitjana genèrica d'1,5:1 que, com hem vist a la nota anterior, Verlinden donà per Barcelona, tot i que al llarg de la primera meitat del segle XV fos molt més desigual.

8. Pel que fa a Mallorca, i com pot apreciar-se a les referències que sintetitza Antoni MAS I FORNERS, *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV* (Palma de Mallorca, 2005), 31 i següents, la incidència relativa de l'esclavitud masculina sembla ser més gran. Però, per ara, no comptem amb dades i estudis sistemàtics sobre la distribució sexual de la població. Tanmateix, segons el nombre de compravendes que Onofre VAQUER BENNÀSSAR, *L'esclavitud a Mallorca. 1448-1500* (Mallorca, 1997), 11, sembla haver documentat entre 1448 i 1499, es pot fer una projecció d'un 62,5% d'homes i 37,5% de dones, és a dir, una proporció de gènere igual, però inversa, que la de Catalunya i València.

9. Per contra, a la fi del segle XV, en terres mameluques, aquest tràfic encara es mantenia vigorós, almenys pel que fa a la importació d'esclaus tàrtars. Ho testimonia profusament, el 1483, el pelegrí alemany a Terra Santa Felix Fabri, que descriu la venda d'esclaus tant al Caire com a Alexandria. Vegeu-ho a *Fratrie Felicis Fabri evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem edidit Cunradus Dieterichus Hassler* (Stuttgart, 1949), vol. III, 40-41 i 164-166.

10. Vicenta CORTÉS ALONSO, *La esclavitud en Valencia durante el reinado de los Reyes Católicos (1479-1516)* (València, 1964).

11. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement (1479-1516). Un port mediterrani sota la influència del primer tràfic negrer* (Barcelona, 2015). A diferència del que succeïa durant la segona etapa de l'esclavitud medieval mediterrània, la dinàmica de l'esclavitud negroafricana imposà una ràtio de gènere favorable als homes; a Barcelona, entre 1479 i 1516, Armenteros hi localitza una mostra de 1.237 individus, un 55,9% dels quals són homes (692) i un 44,1% dones (545).

12. Quan Màlaga fou conquerida pels Reis Catòlics i passà a mans de Castella el 1487, tots els seus habitants foren esclavitzats. Vegeu Miguel Àngel LADERO QUESADA, "La esclavitud por guerra a fines del siglo XV" a *Hispania. Revista Española de Historia*, 105 (1967): 63-88. Sobre l'esclavitud a l'Andalusia cristiana a la fi de l'edat mitjana i a l'inici de la moderna, remeto, almenys, a Alfonso FRANCO SILVA, *La esclavitud en Sevilla y su tierra a fines de la Edad Media* (Sevilla, 1979); Aurelia MARTÍN CASARES, *La esclavitud en la Granada del siglo XVI. Género, raza y religión* (Granada, 2000); Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO, *La esclavitud en Málaga a fines de la Edad Media* (Jaén, 2006).

13. Es fonamenten en les ordinacions barcelonines Josefina MUTGÉ I VIVES, "Les ordinacions del municipi de Barcelona sobre

els esclaus", a *De l'esclavitud*, 245-264; Roser SALICRÚ I LLUCH, "Entre el reclam de les terres islàmiques i l'escapada septentrional: la institucionalització de la por a les fugues d'esclaus a la Catalunya tardomedieval", a *De l'esclavitud*, 87-134; Roser SALICRÚ I LLUCH, "Slaves in the Professional and Family Life of Craftsmen in the Late Middle Ages", a *La famiglia nell'economia europea secc. XIII-XVIII / The Economic Role of the Family in the European Economy from the 13th to the 18th centuries* (Firenze, 2009), 327-333; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, "Ritmos y dinámicas de un mercado de esclavos: Barcelona, 1301-1516", a *Les esclavages en Méditerranée. Espaces et dynamiques économiques*, Fabienne Guillén i Salah Trabelsi (ed.), (Madrid, 2012), 101-118; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, "Regular las declaraciones de buena guerra en un centro del comercio interregional de esclavos: Barcelona, 1433", a *A l'entorn de la Barcelona medieval. Estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives* (Barcelona, 2013), 25-38.

14. Per Barcelona, vegeu, a més dels estudis monogràfics ja esmentats fins ara (HERNANDO, *Els esclaus*; ARMENTEROS, *L'esclavitud*; ALBACETE, *Esclavitud*), Dimes SANCHE I MARTÍNEZ, "La esclavitud en Barcelona en los umbrales de la Edad Moderna", a *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VII (1979) [*Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon*, volum III]: 193-270; Fabienne PLAZOLLES GUILLÉN, "Trayectorias sociales de los libertos musulmanes y negroafricanos en la Barcelona tardomedieval", a *De l'esclavitud*, 615-642; i Fabienne PLAZOLLES GUILLÉN, "Barcelona a finales de la Edad Media: ¿entre mestizaje y conservación biológica?", a *Negros, mulatos, zambaigos. Derroteros africanos en los mundos ibéricos*, Berta Ares Queija i Alessandro Stella (Sevilla, 2000), 21-57. Aquests dos darrers textos arrenquen de la tesi doctoral de l'autora, Fabienne PLAZOLLES GUILLÉN, "Les esclaves et les affranchis musulmans et noirs en milieu urbain aux XIVe et XVe siècles: l'exemple de Barcelone" (París, 1998) que, malauradament, ha romàs inèdita.

15. La Guarda d'Esclaus fou una institució ideada la primera meitat del segle XV per prevenir les fugues d'esclaus de Catalunya, un problema que assolí un abast molt considerable. Com que hom considerava que eren els esclaus, homes, i particularment els d'origen islàmic i de color blanc o llor, els que major risc de fuga tenien, assegurar-los fou considerat obligatori per a tots els propietaris i propietàries d'esclaus mascles adults, és a dir, que tinguessin entre 10 i 60 anys. A causa del seu major risc de fuga, els esclaus musulmans blancs i llors pagaven una tarifa superior, cosa que ens permet identificar-los. Vegeu-ho, àmpliament, a SALICRÚ, *Esclaus i propietaris*.

16. Joaquim MIRET Y SANS, "La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media", a *Revue Hispanique*, XLI (1917),

tirada a part de 109 pàgines; Charles VERLINDEN, "Esclaves fugitifs et assurances en Catalogne (XIVe-XVe siècles)", a *Annales du Midi*, 62 (1950): 301-328; SALICRÚ, *Esclaus i propietaris*.

17. El destacat en cursiva és meu. Es tracta d'ordinacions no datades però que cal considerar de les darreres dècades del segle XIV o, com a molt, de l'inici del XV. Vegeu MUTGÉ, "Les ordinacions, 263-264, i també SALICRÚ, "Entre el reclam, 112-113; SALICRÚ, "L'esclau"; Teresa VINYOLÉS I VIDAL, "Integració de les llibertes a la societat barcelonina baixmedieval", a *De l'esclavitud*, 594-595.

18. Segons les dades esmentades a SALICRÚ, *Esclaus i propietaris*, a Barcelona i la seva vegueria s'hi registren, el 1424-1425 –a través d'un llibre de comptes de la Guarda d'Esclaus que s'ha conservat i que censa, com s'ha dit, de manera obligatòria, els esclaus mascles adults (vegeu-ho a la nota 15)–, 1.647 homes (1.379 dels quals a Barcelona) i 22 dones, en mans de 1.150 propietaris (916 dels quals de Barcelona). Si donem per vàlides les xifres de Charles Verlinden sobre la proporció d'esclaus i esclaves que hem recollit més amunt, 2,66 esclaves per cada esclau mascle el 1424 (vegeu la nota 7) i considerem, a la baixa, dues esclaves per cada esclau mascle, a la Barcelona del 1424 hi hauria d'haver un contingent estable de més de 4.000 esclaus (o de més de 5.500 si adoptem la xifra màxima de 3 dones per home esclau). Amb una població que es calcula d'entre 30.000 i 40.000 habitants, podríem estar parlant de xifres d'entre un 10 i 18% d'esclaus en relació amb la població lliure. En conseqüència, Barcelona podria ser, fins i tot en termes absoluts, la ciutat mediterrània amb major quantitat d'esclaus. A Gènova, per exemple, es calcula que, a la darrereria del segle XIV, n'hi havia prop de 3.000; que, a la primera meitat del segle XV, serien uns 2.500; i que, entre 1467 i 1472, quan la conquesta de Constantinoble per part dels turcs feu més difícil la navegació al mar Negre, el nombre es reduí a uns 1.200 (vegeu GIOFFRÈ, *Il mercato*, 73 i següents; Heinrich SIEVEKING, "Studio sulle finanze genovesi nel medioevo e in particolare sulla casa di San Giorgio", volum I, a *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XXXV (1905): 174, notes 6 i 7; i Geo PISTARINO, "Sul tema degli schiavi nel Quattrocento a Genova", a *Miscellanea di Storia Ligure*, IV (1966): 194, nota 6).

19. Vegeu MUTGÉ, "Les ordinacions", 263-264; Salicrú, "Entre el reclam", 112-113; VINYOLÉS, "Integració", 594-595.

20. Vegeu SALICRÚ, "Entre el reclam", apèndix, document II, 130-134.

21. Vegeu-ho, per exemple, a SALICRÚ, *Esclaus i propietaris*; Hernando, *Els esclaus*; MARZAL, *La esclavitud*; ARMENTEROS, *L'esclavitud*.

22. Un 14,4% de les compravendes que documenta ARMENTEROS, *L'esclavitud*, 325, durant el període que estudia (1479-1516),

es feren amb carta de deute. Amb tot i això, els terminis d'amortització eren breus, anaven dels sis als 24 mesos.

23. Sobre la funció laboral i les formes d'explotació dels esclaus i esclaves –com a servei domèstic dels propietaris, per la via de l'aprofitament directe de la seva força de treball i a través de l'assalariament a tercers–, SALICRÚ, "L'esclau com a inversió?"; SALICRÚ, "La explotació"; SALICRÚ, "Slaves"; Roser SALICRÚ I LLUCH, "Des êtres sans passé? La question du bagage professionnel des esclaves musulmans dans la Méditerranée au bas Moyen Âge", a *Rives méditerranéennes* 53 (2016): 125-138; i Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ i Roser SALICRÚ I LLUCH, "Des esclaves pour servir ou pour travailler? L'utilisation de la main-d'œuvre servile dans les villes du sud de l'Europe occidentale (XIVe et XVe siècle)", a *Artisanats et métiers en Méditerranée médiévale*, Sylvain BURRI, Mohamed Ouerfelli (Aix-en-Provence, en curs de publicació).

24. Sobre la talla d'esclaus, HERNANDO, *Els esclaus*, 203-231, i Antoni ALBACETE I GASCON, "Les formes d'accés pactat a la llibertat entre esclaus i propietaris a la Barcelona del segle XV", a *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 28 (2008): 465-484. Documentada a la Barcelona del segle XIV i fins a mitjan XV, sembla que, des de mitjan segle XV, la pràctica de la talla s'esvaeix (ARMENTEROS, *L'esclavitud*, 250).

25. L'actual Feodòssia, a la península de Crimea.

26. Com he dit abans, a l'orient mediterrani, durant els segles XIV i XV, l'imperi mameluc hi absorbí bona part del tràfic d'esclaus euroasiàtics, sobretot de gènere masculí, per abastir el seu exèrcit.

27. Tafur fa, aquí, veladament, una justificació de l'esclavitud de cristians orientals amb l'excusa que no caiguessin en poder de musulmans i es convertissin a l'islam. L'Església romana no permetia, formalment, l'esclavització de cristians ortodoxos. Però era una pràctica estesa i consentida.

28. *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)* (ed. facsímil Barcelona, 1982), 161-162. Els aclariments en cursiva són meus.

29. Vegeu, específicament, Carlo LIVI, *Sardi in schiavitù nei secoli XII-XV* (Florència, 2002), a més a més de les referències que en donen VERLINDEN, *L'esclavage*, i les tesis doctorals que esmentaré a continuació: MARZAL, *La esclavitud*; ALBACETE, *Esclavitud*.

30. Els sards queden explícitament exclosos, per exemple, d'unes ordinacions d'una assegurança contra fugues d'esclaus de Perpinyà de la darrereria del segle XIV o de l'inici del XV (SALICRÚ, "Entre el reclam", 107-110). Se'ls podia considerar, per tant, a voltes, com una excepció o categoria a part, però mai per privilegiar-los.

31. ALBACETE, *Esclavitud*.

32. MARZAL, *La esclavitud*.
33. És a dir, ni blancs ni negres, sinó de pell torrada, olivàcia, com és el cas de molts individus procedents del nord d'Àfrica; en cap cas mulatos.
34. HERNANDO, *Els esclaus*, 54-55.
35. Vegeu la nota 15.
36. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *La esclavitud en Barcelona a fines de la Edad Media (1479-1516). El impacto de la primera trata atlántica en un mercado tradicional de esclavos* (Barcelona, 2012) <http://www.tdx.cat/handle/10803/95887>, 375 i 395, figures 23 i 30.
37. VERLINDEN, *L'esclavage*, vol. I, *Péninsule Ibérique - France* (Bruges 1955), vol. II, *Italie; Colonies italiennes du Levant; Levant latin; Empire byzantin* (Gant, 1977).
38. Jacques HEERS, *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen* (París, 1981); n'hi ha una traducció al castellà, *Esclavos y sirvientes en las sociedades mediterráneas durante la Edad Media* (València, 1989), tot i que conté algunes imprecisions.
39. En tenim un exemple clar, per bé que combini el període medieval amb l'*Early Modern* i faci referència a tota *Iberia* i, per tant, no només a l'esclavitud mediterrània, en William D. PHILLIPS Jr., *Slavery in Medieval and Early Modern Iberia* (Philadelphia, 2014). Prèviament, en la seva síntesi general *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade* (Minneapolis, 1985), el mateix autor amb prou feines havia pres en consideració l'esclavitud medieval mediterrània.
40. Com la monografia impulsada, precisament, des de casa nostra, *De l'esclavitud*.
41. Com ara *Les esclavages en Méditerranée. Espaces et dynamiques économiques*, Fabiana Guillén i Salah Trabelsi (Madrid, 2012); *Esclavitudes hispánicas (siglos xv al xxi): horizontes socio-culturales*, Aurelia Martín Casares (Granada, 2014); o *Esclavitud, mestizaje y abolicionismo en los mundos hispánicos*, Aurelia Martín Casares (Granada, 2015).
42. Als treballs que ja han anat apareixent citats al llarg d'aquest article, s'hi haurien d'afegir, almenys, les monografies de Debra BLUMENTHAL, *Enemies and Familiars. Slavery and Mastery in Fifteenth-Century Valencia* (Ithaca-Londres, 2009), sobre València; i Antoni FERRER ABÁRZUZA, *Captius i senyors de captius a Eivissa: una contribució al debat sobre "l'esclavitud" medieval (segles XIII-XVI)* (València, 2015), sobre Eivissa.